

Krzysztof Gurba

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

**NAUCZANIE NA ODLEGŁOŚĆ
JAKO NARZĘDZIE PRZECIWDZIAŁANIA
WYKLUCZENIU SPOŁECZNEMU –
SPOJRZENIE Z PERSPEKTYWY TEORII AGENDA SETTING**

Abstract: **Distance learning as a tool of prevention of social exclusion – view from agenda setting theory.** Among various factors influencing the process of public agenda setting one can place also the results of increasing number and quality of open educational resources. Self-education with the use of distance-learning facilities plays increasing role in framing the reception of main issues present in the public sphere via media and public institutions. One of side-effects of broader implementation of distance learning in modern countries is the impact that it has on the reduction of negative effects of social exclusion. The paper will present the mechanisms of this phenomenon and will place it within the second level of agenda-setting theory.

Wśród różnych czynników wpływających na proces ustanawiania agendy można umieścić także wpływ rosnącej liczby i wzrastającej jakości otwartych zasobów edukacyjnych. Samodzielne uczenie się przy użyciu narzędzi nauczania na odległość odgrywa coraz większą rolę w uramowieniu odbioru głównych kwestii przedstawianych w sferze publicznej poprzez pośrednictwo mediów i instytucji publicznych. Jednym z efektów ubocznych szerszego stosowania nauczania na odległość we współczesnych państwach jest wpływ, jaki ma ono na zmniejszenie negatywnych efektów wykluczenia społecznego. W artykule tym przedstawiony zostanie mechanizm tego zjawiska widziany z perspektywy drugiego poziomu teorii *agenda setting*.

Keywords Agenda setting, social exclusion, framing, distance education, agenda-setting theory

Agenda setting, wykluczenie społeczne, uczenie na odległość, uramowienie, teoria agenda setting

1. PODSTAWY I TRENDY ROZWOJOWE TEORII AGENDA SETTING

Powstała w 1972 roku teoria *agenda setting* Maxwella McCombsa i Donalda Shawa jest teorią długoterminowego wpływu, wyjaśniającą efekty oddziaływania masowych mediów na agendę społeczną. Powszechnie stosuje się ją w wielu aspektach oddziaływania mediów, ale znajduje też szerokie zastosowanie w innych wariantach określania oddziaływania różnych czynników na kształtowanie agendy społecznej. Skuteczność i wiarygodność zapewniło jej przez ponad 40 lat ogromne zaplecze wyników badań empirycznych, potwierdzających założenia teorii. Można wręcz mówić nawet o paradygmacie, a nie tylko ramie jednej teorii.

W teorii *agenda setting* najważniejsza jest teza o długofalowym wpływie agendy medialnej na rodzaj kwestii stanowiących agendę publiczną. Zjawisko to nazywane jest przeniesieniem ważności kwestii, a w sensie potocznym oznacza ono, że media co prawda nie zawsze narzucają nam, co mamy myśleć, ale bardzo skutecznie wpływają na to, o czym mamy myśleć.

Oczywiście teoria ustanawiania agendy nie powstała w próżni i wpisuje się w szereg alternatywnych teorii oddziaływania, takich jak – poczynając od najstarszych – teoria dyfuzji informacji Everetta M. Rogersa z 1962 roku, w ramach której analizuje się rozchodzenie komunikatów i ich wpływ na rynek odbiorców na wzór cyklu rozpowszechniania innowacji (*innovation diffusion*)¹, oraz teoria spirali milczenia Elisabeth Noelle Neumann z 1974 roku, z podkreśleniem roli, jaką w kształtowaniu opinii publicznej odgrywają czynniki społeczne i psychologiczne (w tym obawa przed izolacją odczuwana przez osoby mające postawy mniejszościowe) i jak w efekcie powodują one utrwalenie poglądu dominującego w danej grupie².

Z czasem przekonanie o przemożnej sile mediów, które działają jak „magiczny pocisk” wystrzelony w głąb czyjejś głowy albo „podskórny zastrzyk”, osłabło, a rola odbiorcy sprowadzana do biernej recepcji przekazywanych treści nie odzwierciedlała wielości czynników wpływających na społeczny odbiór przekazów medialnych³. Wyczuwana w tych metaforach bierność i wręcz bezsilność odbiorców wobec mediów znalazła bardziej systematyczny wyraz w teorii uzależnienia od mediów Melvina DeFleura z 1976 roku oraz w teorii kultuwacji postaw George’a Gerbnera z 1981 roku, wraz z późniejszymi rozwinięciami⁴.

Tak jak Everett Rogers, który od lat 90. XX wieku stał się orędownikiem stosowania teorii *agenda setting* jako najlepszego i najlepiej empirycznie udokumentowanego modelu

¹ E. M. Rogers, *Diffusion of innovations*. New York 1962.

² Zob. E. Noelle-Neumann, *The spiral of silence: a theory of public opinion*, „Journal of Communication” 1974 vol. 24, s. 43–51.

³ Teorie behawiorystyczne sfalsyfikowane zostały w dwudziestowiecznej historii badań nad oddziaływaniem mediów i choć powracają np. w metaforze odbiorcy jako „siedzącej kaczki”, wystawionej na nieuchronne działanie ataku medialnego, to ich czas minął. Zob. np. S. A. Lowery, M. L. DeFleur, *Milestones in mass communication research: Media effects*. White Plains, New York 1995³; D. Croteau, W. Hoynes, *Media society: industries, images and audiences*, Thousand Oaks 2003³.

⁴ M. L. DeFleur, *Theories of mass communication*, New York 1970² oraz *Communications technology and social policy*, ed. G. Gerbner, L. Gross, W. Melody, New York 1973. Zob. też D. McQuail, *Teoria komunikowania masowego*, przekł. M. Bucholc, A. Szulżycka, Warszawa 2008.

do opisanego zjawiska kształtowania opinii publicznej pod wpływem przekazu medialnego⁵, tak większość badaczy oddziaływania medialnego respektuje współcześnie moc opisową i moc wyjaśniającą teorii, szczególnie w jej zaawansowanej formie, uzupełnionej o drugi poziom i konteksty intermedialne.

Tak powszechne zaufanie do teorii McCombsa usprawiedliwia określanie jej znaczenia jako zmiany paradygmatycznej. Trudno opisywać współcześnie zjawiska wywierania przez media (i inne istotne czynniki) wpływu na zachowania społeczne bez terminologii, metod i języka teorii *agenda setting*. A ponieważ na paradygmat składa się właśnie zespół podstawowych pojęć, stosowana metodologia badań i język do opisu zjawisk, zatem rzeczywiście z przesunięciem paradygmatycznym mamy tutaj do czynienia⁶.

W krótkiej wprowadzającej prezentacji te składowe zmienionej perspektywy analiz ustanawiania agendy społecznej przez media pojawią się po to, by zaproponowany dalej schemat interpretacyjny analizy wpływu nauczania na odległość na zmniejszenie zjawiska wykluczenia społecznego był bardziej klarowny.

2. TYPY AGEND, POZIOMY I MECHANIZMY AGENDA SETTING

Agenda publiczna, inaczej mówiąc agenda społeczna, jest w tradycji badań *agenda setting* traktowana jako zespół społecznie postrzeganych jako ważne kwestii, bez wskazywania ich źródła czy zakresu tematycznego. Najczęściej wśród wymienianych tematów pojawiają się kwestie polityczne, problemy społeczne, zdarzenia bieżące związane z bezpieczeństwem i zdrowiem, gorące tematy dyskutowane w mediach, szczególnie te, które dotyczą bezpośrednio lub pośrednio warunków życia i perspektyw przeciętnego obywatela danej populacji. Na kształtowanie agendy społecznej ma wpływ agenda polityczna, a więc zestaw tematów podejmowanych, dyskutowanych i w jakikolwiek sposób konsultowanych przez decydentów, ośrodki władzy, struktury decyzyjne i ważnych liderów opinii. Najczęściej jednak kwestie z agendy politycznej, zarówno dotyczące centralnej polityki, jak i działań politycznych na poziomie lokalnym, są zapośredniczone w przekazie medialnym.

Agenda medialna nie jest, nad czym można mniej lub bardziej ubolewać, prostym przekątnikiem kwestii i atrybutów tych kwestii z zakresu agendy politycznej. Obraz agendy politycznej dociera do odbiorców mediów w formie uproszczonej, ale też najczęściej zinterpretowanej. Interpretacja ta, swego rodzaju reprezentacja medialna rzeczywistego świata kwestii politycznych, podlega schematyzacji w dwóch wymiarach. Pierwsze uproszczenie i selekcja dotyczy doboru i hierarchizacji tematów przekazywanych i naświetlanych w mediach. Taki przesiew w mediach nazywany jest gatekeepingiem, a wyznaczniki

⁵ Rogers jest nawet współautorem monografii poświęconej teorii ustanawiania agendy, zob. J. W. Dearing, E. M. Rogers, *Agenda-setting*, Thousand Oaks 1996.

⁶ Krytyka teorii *agenda setting* sprowadza się albo do uzupełniania obrazu wpływu mediów na agendę publiczną o czynniki zewnętrzne wobec agendy medialnej, takie jak agenda polityczna i działalność liderów opinii, albo do krytykowania metody ilościowej prowadzonych badań. Zob. np. O. H. Gandy, W. L. Rivers, S. Miller, G. Rivers, *Beyond agenda setting: information subsidies and public policy*, Norwood 1975, a z nowszych analiz krytycznych: D. A. Scheufele, *Agenda-setting, priming, and framing revisited: another look at cognitive effects of political communication*, „Mass Communication & Society” vol. 3 nr 2–3, 2000, s. 297–316.

selekcji są lub powinny być zgodne ze sztuką doboru wiadomości ze względu na ich wagę, ważność dla odbiorców, a wreszcie ich medialność⁷. Odpowiednikiem gatekeepingu na poziomie tworzenia hierarchii przez odbiorców mediów jest *priming*. Dzięki zjawisku primingu pewne kwestie są traktowane jako ważne dla pojedynczego odbiorcy, podczas gdy inne schodzą na dalszy plan. Skupienie uwagi poprzez odbiorcę na tych, a nie innych kwestiach, indukowane przez przekaz medialny, wytwarza wtórną potrzebę zaspokojenia ciekawości i uzupełnienia wiedzy, by pozostać w danej problematyce zorientowanym.

Jest kwestią dyskusyjną, na ile w tym procesie ustalania ważności kwestii rola mediów jest dominująca, ponieważ trudno uznać całkowitą bierność odbiorców komunikatów medialnych i ich absolutną podatność na przekaz. Stąd w obrazie kreślonym w ramach teorii *agenda setting* jest też uwzględniana agenda osobista. W naszych dalszych rozważaniach ten element teorii zostanie także wzięty pod uwagę.

W procesie oddziaływania ze strony agendy medialnej na publiczną przenoszona jest ważność nie tylko całych kwestii, ale też ich cech, aspektów i części składowych. Dlatego w teorii co najmniej od lat 90. w analizach uwzględnia się tzw. drugi poziom *agenda setting*, na którym przeniesienie ważności dotyczy atrybutów kwestii. Oczywiście zjawisko primingu dotyczy także tego poziomu, ponieważ skupienie uwagi ze strony odbiorców dotyczy nie tylko samej kwestii jako całości, ale też jej poszczególnych składowych uznawanych za najistotniejsze. Drugim, jeszcze ważniejszym z punktu widzenia naszych dalszych analiz, zjawiskiem kojarzonym z drugim poziomem *agenda setting*, jest mechanizm uramowienia (*framing*).

Rama „to główne pojęcie porządkujące zawartość mediów, które dostarcza kontekstu i sugeruje ważność kwestii poprzez selekcję, podkreślenie, wykluczenie i opracowanie”⁸.

Uramowienie jest też jednym z ważnych wyznaczników paradygmatu badań *agenda setting* i będzie brane pod uwagę w drugiej części artykułu, w kontekście zastosowania tej perspektywy badawczej w zmniejszaniu wykluczenia społecznego przez wsparcie edukacji na odległość.

Interesująca jest natomiast współczesna dyskusja nad stopniem, w jakim uramowienie jest internalizowane w poszczególnych odbiorcach w uniwersalny sposób, a w każdym razie czy może to uramowione oddziaływanie być uśredniane, a na ile różnice indywidualne nie pozwalają ram w przekazie medialnym traktować w oderwaniu od wewnętrznej konstrukcji psychicznej odbiorców, ich wychowania, ogólnego wykształcenia, przygotowania do odbioru komunikatów medialnych, inaczej mówiąc: od ich agendy osobistej⁹. Osobisty kontekst doświadczenia jednostki jako odbiorcy mediów jest tematem mniej zbadanym w medioznawstwie, stąd na razie w dużej mierze korzystać trzeba z badań socjologicznych oraz psychologicznych analiz percepcji, uwagi i różnic indywidualnych.

⁷ Por. klasyczny zestaw wyznaczników medialności, stanowiący źródło doboru informacji do serwisów informacyjnych w kolejnych pokoleniach dziennikarzy zawarty w: J. Galtung, M. H. Ruge, *The structure of foreign news*, „Journal of Peace Research” vol. 2 (1965) nr 1, s. 64–90.

⁸ J. Tankard and others, *Media frames: approaches to conceptualization and measurement*, paper presented at the annual convention of the Association for Education in Journalism and Mass Communication, Boston, MA, 1991, s. 3.

⁹ Zob. na przykład: S. Kurtoğlu, *The individual as an active subject related to agenda setting*, [w:] *Agenda setting: Old and new problems in the old and new media*, ed. B. Dobek-Ostrowska, B. Łódzki, W. Wanta, Wrocław 2012, s. 55; S. Finn, A. R. Korukonda, *Avoiding computers: does personality play a role?*, [w:] *Media access: social and psychological dimensions of new technology use*, ed. E. Bucy, J. Newhagen, London 2004, s. 73–90.

3. ROZWARSTWIENIE I ZMIESZANIE AGEND

Konteksty na obu poziomach oddziaływania w ustanawianiu agendy publicznej (poziom kwestii i poziom atrybutów) i w uramawianiu wchodzą ze sobą w interakcje, których badanie było postulowane już przez McCombsa, a współcześnie zjawisko to nosi nazwę „mieszania się agend” (ang. *agenda melding*)¹⁰. McCombs od początku uwzględnił w teorii *agenda setting* indywidualizowanie się w efekcie oddziaływania agendy medialnej indywidualnej struktury agendy osobistej każdego z odbiorców. Jak pisał, „odbiorcy wykorzystują te wysyłane przez media sygnały o ważności informacji i tworzą swoje własne agendy, decydując, które sprawy są najistotniejsze. Z czasem zagadnienia podkreślane w audycjach informacyjnych stają się tymi, które odbiorcy postrzegają jako najważniejsze”¹¹. Chociaż więc oddziaływanie agendy medialnej na publiczną nie ulega kwestii, to trzeba w jego analizowaniu brać pod uwagę jednostkowe różnice w asymilowaniu przekazu na temat kwestii i ich atrybutów, a także wpasowywanie uramowanego przekazu medialnego w dotychczasowy obraz świata pojedynczego odbiorcy.

Agenda melding obejmuje też inne oprócz osobistego konteksty mieszania się agend, na przykład agendę intermedialną, czyli wielowarstwowy proces wzajemnego korzystania poszczególnych mediów z przekazów innych nadawców, a także agendę mediów społecznościowych, współcześnie – ze względu na powszechność tworzenia przekazów oddolnych – stanowiących alternatywę dla tradycyjnego, instytucjonalnego dziennikarstwa. Wskutek tego ostatniego zjawiska ustanawianie agendy publicznej staje się bardziej lokalne, bardziej przyspieszone (niemal natychmiastowe), często współtworzone w interakcji z mediami (np. poprzez VoD lub agregatory newsów) i z większym udziałem przekazu od odbiorców, zarówno wobec formalnych nadawców, jak i *peer-to-peer*, czyli pomiędzy użytkownikami, bez pośrednictwa mediów tradycyjnych¹².

Taka zmiana i rozproszenie kanałów oddziaływania w ustanawianiu agendy publicznej są też istotne dla naszych rozważań, ponieważ edukacyjna rola przekazywania niektórych nośnych społecznie kwestii wielokrotnie się i może przez to wspierać przeciwdziałanie negatywnym zjawiskom, w tym wykluczeniu społecznemu. Zresztą sami twórcy teorii *agenda setting*, McCombs i Shaw, zwracają od prawie 20 już lat uwagę na społeczny i demokratyzujący charakter dalekosiężnych skutków oddziaływania przez ustanawianie agendy¹³.

Do zwiększonego rozproszenia źródeł informacji dochodzi jako czynnik sprzyjający demokratyzacji dostępu do stanowienia agendy wkład mediów zaangażowanych oddolnie, tzw. mediów uczestniczących (ang. *participatory media*). Zmieniają one krajobraz

¹⁰ Por. D. Shaw and others, *Individuals, groups, and agenda melding*, „International Journal of Public Opinion Research” vol. 11 (1999) 1, s. 2–24.

¹¹ M. McCombs, *Ustanawianie agendy. Media masowe i opinia publiczna*, przekł. B. Radwan, Kraków 2008, s. 2.

¹² Na ten temat zob. np. A. Firdaus, *Refining agenda setting theory for 21st century media and communication research: setting the new media research agenda*, [w:] *Agenda setting: old and new problems in the old and new media*, dz. cyt., s. 22. Por. K. Gurba, *Udział mediów społecznościowych w ustanawianiu agendy medialnej*, [w:] *Oblicza Internetu – Internet jako przestrzeń komunikacji i dialogu*, red. M. Sokolowski, Elbląg 2012, s. 135–145 oraz J. E. Uscinski, *When does the public's issue agenda affect the media's issue agenda (and vice-versa)? Developing a framework for media-public influence*, „Social Science Quarterly” vol. 90 (2009) nr 4, s. 796–815.

¹³ Zob. *Communication and democracy: exploring the intellectual frontiers in agenda setting theory*, ed. M. McCombs, D. L. Shaw, D. Weaver, New Jersey 1997.

medialny czy ekosystem medialny albo, jak to nazywa Benkler, „usieciowioną sferę publiczną” w taki sposób, że oddolni uczestnicy mediosfery korzystają z wolności współkreowania informacji i wiedzy i „stwarzania możliwości wyłaniania się nowego kształtu sfery publicznej, równoległe do rynków skomercjalizowanych massmediów”¹⁴. Co prawda obraz wyidealizowanego zrównania szans w nowym, sieciowym wydaniu sfery publicznej spotyka się z krytyką, na przykład Hindman zwraca uwagę na tworzenie się wśród pionierów poszczególnych aplikacji w sieci tendencji elitarnych, a więc przeczących zrównaniu i demokratyzacji, niemniej trend ku partycypacyjności jest wyraźnie zarysowany¹⁵. Krytyka ta znajduje coraz bardziej namacalne i wiarygodne potwierdzenia w prowadzonych badaniach sieci społecznościowych. Z najnowszych badań wynika wręcz, że otwarcie mediosfery na treści generowane przez odbiorców może przynieść w rezultacie nie tyle rozszerzenie spektrum wyboru opinii, ile właśnie dalsze jego spetryfikowanie, utrwalenie i zawężenie¹⁶. Niemniej dla naszych rozważań ważniejszy od sposobu, w jaki media społecznościowe kształtują odbiór ważnych kwestii społecznych, jest sam fakt istotnego uczestniczenia przez nie w przenoszeniu ważności tych kwestii i ich atrybutów ze sfery politycznej i medialnej do szeroko rozumianej sfery publicznej, w tym także do jej regionów mniej eksponowanych na oddziaływanie mediów tradycyjnych.

4. WYKLUCZENIE SPOŁECZNE JAKO ELEMENT AGENDY PUBLICZNEJ

Nieprzypadkowo zaraz po pierwszym celu milenijnym, którym było zredukowanie o połowę ubóstwa i głodu na świecie, jako drugi cel milenijny sformułowano postulat powszechnej edukacji podstawowej¹⁷. Co prawda ani jeden, ani drugi z tych celów nie zostały osiągnięte wcześniej niż w założonej perspektywie do 2015 roku, ale w czasie układania tych szlachetnych zamierzeń było – i dzisiaj także jest jasne, że zwalczanie wykluczenia społecznego spowodowanego ubóstwem idzie w parze z dostępem do edukacji¹⁸.

¹⁴ Y. Benkler, *The wealth of networks: How social production transforms markets and freedom*, New Haven 2006. Por. K. Barzilai-Nahon, *Toward a theory of network gatekeeping: a framework for exploring information control*, „Journal of the American Society for Information Science and Technology” vol. 59 (2008) nr 9, s. 1493–1512.

¹⁵ Zob. M. Hindman, *The myth of digital democracy*, Princeton 2009.

¹⁶ Pew Research Center opublikował pierwsze wyniki badań nad wpływem nowych mediów na rozszerzenie pola dyskusji o ważnych kwestiach poruszanych w mediach. Wynika z nich, że zjawisko „spirali milczenia” w takim samym stopniu dotyka portale społecznościowe, jak to ma miejsce w mediach tradycyjnych, a presja, by utrzymać się w głównym nurcie oficjalnych przekazów medialnych, nie znika wśród użytkowników nowych mediów. Zob. K. Hampton and others, *Social media and the „Spiral of silence”*. Report of Pew Research Internet Project, raport opublikowany w internecie 26.08.2014: www.pewinternet.org/2014/08/26/social-media-and-the-spiral-of-silence/ (27.08.2014).

¹⁷ Milenijne Cele Rozwoju zostały sformułowane w formie 8 postulatów wynikających z przyjętej we wrześniu 2000 roku Milenijnej Rezolucji ONZ nr A/RES/55/2. Cele te, których osiągnięcie zaplanowano na rok 2015, to: zredukowanie o połowę skrajnego ubóstwa i głodu, zapewnienie powszechnej edukacji na poziomie szkoły podstawowej, zlikwidowanie nierówności w dostępie do edukacji dla kobiet, zredukowanie o dwie trzecie śmiertelności dzieci, zredukowanie o trzy czwarte śmiertelności matek po urodzeniu dziecka, zwalczanie malarii i gruźlicy i zatrzymanie rozprzestrzeniania się HIV/AIDS, zmniejszenie o połowę liczby osób bez stałego dostępu do wody i rozwój globalnych programów rozwojowych.

¹⁸ Według najnowszego raportu ONZ na temat stanu zaawansowania w osiąganiu Milenijnych Celów Rozwoju ubóstwo zostało zmniejszone o połowę już w 2010 roku, a edukacją podstawową jest w 2014 roku

Nauczanie na odległość i nauczanie przez system otwartych ośrodków szkoleniowych wspiera od lat upowszechnianie edukacji, szczególnie w krajach o niskim poziomie rozwoju i w miejscach, gdzie rozległość i ukształtowanie terenu (tereny górskie, leśne i pustynne) utrudniają albo wręcz uniemożliwiają uczenie się w tradycyjny sposób. Nauczanie online, choć tańsze, nie może funkcjonować w krajach ubogich bez wsparcia finansowego. Oprócz programów rządowych i akcji organizacji międzynarodowych najskuteczniejsze są projekty wsparcia ze strony organizacji pozarządowych przy użyciu systemu mikrofinansowania i mikropożyczek¹⁹. Mikropożyczki udzielane są mieszkańcom i organizacjom pozarządowym krajów regionów najbardziej dotkniętych ubóstwem, czyli Azji Południowo-Wschodniej, Indii, Afryki Subsaharyjskiej²⁰.

Milenijne cele rozwoju są w rozczarowująco małym stopniu obecne w agendzie publicznej, za co winić można zarówno wstyd z braku ich zadowalającego osiągnięcia (zatem w agendzie politycznej nie są tak eksponowane), jak i media, które zaledwie od święta i ogólnikowo informują o tak wstydlivej kwestii.

Oprócz takich podstawowych powodów wykluczenia edukacyjnego ważny i coraz ważniejszy jest efekt wykluczenia w zakresie kompetencji informatycznych i dostępu do techniki komputerowej. Wykluczenie cyfrowe nazywane jest także podziałem cyfrowym, co lepiej oddaje używany w języku angielskim termin „digital divide”, zarazem dobrze obrazujący efekt takiego wykluczenia w postaci wytworzenia się dwóch nieprzystających do siebie światów, świata z dostępem do dobrodziejstwa informatyzacji i świata pozbawionych tego regionów i grup społecznych.

Jak słusznie pisze Jan A. G. M. van Dijk: „Podział cyfrowy, powszechnie określany jako podział na tych, którzy mają, i na tych, którzy nie mają dostępu do komputerów i Internetu, ma w dobie rozwoju nowych mediów centralne znaczenie wśród kwestii znajdujących się w agendzie edukacyjnej i politycznej”²¹.

To, że wśród elementów składających się na agendę publiczną znajdują się nie tylko chwilowo istotne kwestie z agendy politycznej, ale także trwałe problemy społeczne, powoduje że w hierarchii spraw najważniejszych, obok bezpieczeństwa, zdrowia, edukacji i ubóstwa pojawiają się kwestie związane z wykluczeniem społecznym w jego różnych wymiarach i kontekstach. Często tym kontekstem, w którym marginalizacja następuje w społeczeństwie i jest zauważana przez publiczność jest poziom zaufania społecznego lub szerzej rozumiany kapitał społeczny, którego jednym z ważnych wskaźników jest ów poziom społecznego zaufania. Jeśli rozumieć kapitał społeczny jako „sumę zasobów, którymi dysponuje jednostka lub grupa dzięki posiadaniu trwałej sieci mniej lub bardziej zinstytucjonalizowanych relacji wzajemnej znajomości i rozpoznawania się”²², to widać, że poziom zaufania społecznego we współczesnym świecie zależy w dużej mierze od

objętych 90 proc. dzieci w krajach rozwijających się. Trzeba jednak pamiętać, że ubóstwo rozumiane jest w raporcie, jako życie za mniej niż 1,25 \$ dziennie, a rezultaty w zwalczaniu głodu nie są już tak optymistyczne, ponieważ z 24 proc. w latach 1990–1992 zmniejszyły się do 14 proc. w latach 2011–2013. Zob. Organizacja Narodów Zjednoczonych, The Millenium Development Goals Report 2014, s. 4–5. <http://mdgs.un.org/unsd/mdg/Resources/Static/Products/Progress2014/English2014.pdf> (27.07.2014).

¹⁹ E. Chandraiah, *Open and distance education to combat poverty through microfinance education: a certificate program*, „Formamente” 2010 nr 1–2, s. 255–264.

²⁰ Zob. Organizacja Narodów Zjednoczonych, The Millenium Development Goals Report 2014, s. 11.

²¹ J. A. G. M. van Dijk, *Digital divide research, achievements and shortcomings*, „Poetics” vol. 34 (2006) nr 4–5, s. 221.

²² P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Kraków 2007.

zasobu więzi w sieciach wirtualnych, miejscach spotykania się i tworzenia społeczności internetowych. Słusznie wnioskuje się zatem, że wykluczenie społeczne powiązane jest w coraz większym stopniu z barierami występującymi w społeczeństwie informacyjnym, a w sposób jednoznaczny ze zjawiskiem nazywanym podziałem cyfrowym.

Van Dijk pisze wręcz, że o ile sam fizyczny dostęp do komputerów i technologii informatycznej wydaje się polepszać, o tyle powiększa się podział cyfrowy w zakresie umiejętności posługiwania się komputerami i stosowalnością zaawansowanych aplikacji internetowych²³.

Istnieje bowiem szereg barier, które przeszkadzają we wprowadzaniu na szeroką skalę dostępu do informacji poprzez technologię informatyczną. Po pierwsze, kosztów dostępu do sieci nie da się pominąć – często stanowią barierę nie do pokonania. Po drugie, umiejętności cyfrowe są w dużej mierze zależne od wieku, co wprowadza rozdział pomiędzy względnie szybko uczącą się nowych technologii młodzieżą a niechętnymi zmianom starszymi, w szczególności nieaktywnymi już zawodowo osobami²⁴.

5. ROLA NAUCZANIA NA ODLEGŁOŚĆ NA RZEC PROMOCJI WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO W USTALANIU AGENDY PUBLICZNEJ

Rola, jaką odgrywa rozwijający się rynek edukacji na odległość w ustalaniu i uramowieniu kwestii istotnych dla społeczeństwa, nie jest jeszcze przedmiotem systematycznej analizy, choć związek taki jest oczywisty i przejawia się w wielu aspektach. Skoro zaś kwestia wykluczenia społecznego i w szczególności podziału cyfrowego znajduje się w agendzie spraw istotnych w rozwijających się społeczeństwach, zatem i tutaj związek *distance learning* z ustanawianiem i kształtowaniem agendy publicznej w tej kwestii musi zachodzić. Co za tym idzie – warto go badać.

Owszem, już teraz stosuje się teorie komunikacji w zastosowaniu do tradycyjnych mediów oraz nowych mediów do badań nad ich skutecznością w zwalczaniu podziału cyfrowego. Prace van Dijka, Shany Mason, Kennetha L. Hackera i Viviany Rojas zawierają wskazówki stosowalności poszczególnych modeli komunikacyjnych w opisie sytuacji podziału cyfrowego, w metodologii badań nad tym podziałem, a wreszcie także w jego zwalczaniu²⁵. Brakuje natomiast odniesień wprost do drugiego poziomu *agenda setting*, czyli wskazania, jak ujmowanie w ramy niektórych cech kwestii wykluczenia społecznego i podziału cyfrowego poprzez pośrednictwo nauczania na odległość może współkształtować agendę publiczną²⁶.

²³ J. A. G. M. van Dijk, *Digital divide research, achievements and shortcomings*, dz. cyt., s. 221.

²⁴ J. A. G. M. Van Dijk, K. Hacker, *The digital divide as complex and dynamic phenomenon*, „The Information Society” vol. 19 (2003) nr 4; por. T. Drabowicz, *Nierówności cyfrowe – nowy wymiar zróżnicowania społecznego*, [w:] *Fenomen nierówności społecznych*, red. J. Klebaniuk, Warszawa 2007, s. 237–258.

²⁵ Zob. A. J. A. M. van Deursen, J. A. G. M van Dijk, *The digital divide shifts to differences in usage*, „New Media and Society” vol. 16 nr 3, 2014, s. 507–526; S. Mason, K. Hacker, *Applying communication theory to digital divide research*, „IT & Society” vol. 1 (2003), nr 5, s. 40–55; V. Rojas and others, *Communities, cultural capital and the digital divide*, [w:] *Media access: social and psychological dimensions of new technology use*, dz. cyt., s. 107–130.

²⁶ Trzeba jednak przyznać, że próby samego wykorzystania edukacyjnego teorii *agenda setting* do opisu oddziaływania uświadamiającego społeczeństwo w zakresie ważnych spraw publicznych, ale raczej części

Niniejszy artykuł w końcowej części zawiera wstępne sugestie na temat opisanego związku, a ich systematyczne i długofalowe zbadanie powinno być przedmiotem dalszych studiów i analiz.

Badane tutaj oddziaływanie może następować dwojako. Oddziaływanie przekazu edukacji na odległość w kwestii wykluczenia społecznego na kształt agendy publicznej może odbywać się albo przez wpływ bezpośredni, albo zapośredniczony, przy czym to drugie zjawisko dokonywać się może przez pośrednictwo agendy medialnej (głównie *civic* i *social media*) lub przez pośrednictwo agend osobistych (oddziaływanie oddolne, *crowd-sourcing*).

Wpływ bezpośredni jest osiągalny najtrudniej, ponieważ nie są rozbudowane elementy wiedzy na temat wykluczenia społecznego, które docierałyby za pośrednictwem e-learningu do masowego odbiorcy. W programach szkolnych, szczególnie w ostatnich latach, pojawiają się kursy specjalnie poświęcone temu tematowi. Ciekawym nurtem jest tutaj szereg projektów rozwijanych wokół idei edukacji na odległość mediatorów kulturowych, których rola w społeczeństwie wielokulturowym wprost polega na przenoszeniu kwestii wykluczenia społecznego na agendę spraw publicznych²⁷. A najbardziej obiecującym odłamem nowoczesnych technik uczenia na odległość są MOOCs, kursy online proponowane za darmo lub za niewielką cenę masowemu odbiorcy²⁸.

Skala oddziaływania na zmianę spojrzenia na wykluczenie społeczne i podział cyfrowy bezpośrednio przez edukację online nie jest imponująca i z pewnością nie będzie odgrywała największej roli w uświadamianiu przeciętnego odbiorcy i w zwalczaniu tego zjawiska. Najwięcej można oczekiwać po pośrednictwie agendy medialnej w przenoszeniu ważności tej kwestii i w odpowiednim oddziaływaniu długotrwałym poprzez właściwe uramowanie elementów tej kwestii w przekazie medialnym. Trudno liczyć na to, że dziennikarze mediów instytucjonalnych z własnej inicjatywy dokonywać będą systematycznego przeglądu edukacyjnej oferty e-learningowej na tematy związane z wykluczeniem społecznym. Albo że skojarzą za każdym razem rozwój edukacji na odległość z metodami zwalczania wykluczenia cyfrowego. Dlatego tak ważne jest odpowiednie promowanie podejmowanych programów i projektów edukacyjnych w mediach, dostarczanie informacji do agencji prasowych, zwoływanie konferencji prasowych, otwartych konferencji i warsztatów, dystrybuowanie biuletynów, materiałów promocyjnych,

w stosunku do praw człowieka niż do kwestii wykluczenia społecznego, mają miejsce. Zob. np. J. Winter, C. Eyal, *Agenda setting for the civil rights issue*, „Public Opinion Quarterly” nr 45, 1981, s. 376–383.

²⁷ Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie uczestniczył i uczestniczy w szeregu międzynarodowych projektów z takim właśnie celem głównym. Projekt Sonetor (w latach 2011–2013, w ramach programu unijnego Leonardo da Vinci) poświęcony był tworzeniu platformy nauczania peer-to-peer mediatorów kulturowych z wykorzystaniem narzędzi mediów społecznościowych. Był kontynuacją wcześniejszego projektu TIPS (lata 2009–2011), a nowy projekt TIME (lata 2014–2016) będzie przedłużeniem dwóch poprzednich działań, tym razem już w ramach europejskiego programu Erasmus Plus.

²⁸ Choć idea MOOCs (Massively Open Online Courses) ma dopiero dwa lata, w połowie 2014 roku darmowych kursów najwyższej jakości prowadzonych online przez najlepsze uniwersytety na świecie można znaleźć na najbardziej popularnych platformach MOOC w coraz większym wyborze: 32 kursy 6–12 tygodniowe prowadzone równolegle na platformie Coursera, w tym kursy na przykład na temat zrównoważonego rozwoju i społecznej przedsiębiorczości, koncepcji *resilience* w zastosowaniu do problematyki społecznej i tym podobne, kilkaset kursów *offline* oferowanych na platformie Udemy, w tym kursy na tematy społeczne, ogólne i tak szczegółowe jak np. problematyka głodu dziecięcego w Vermont. Odpowiednio duży wybór kursów jest też dostępny na dużych platformach edX i Udacity, ostatnio także na europejskiej platformie FutureLearn i wielu mniejszych i rozwijających się w różnych ośrodkach akademickich na całym świecie.

promowanie opisów najlepszych praktyk, docieranie do decydentów i przekazywanie wszelkimi innymi sposobami danych na temat swoich działań i ich skuteczności. Niemniej ważne jest rozpowszechnianie własne, najczęściej zapośredniczone przez narzędzia najbardziej dostępne i najtańsze, czyli media społecznościowe.

Bezpośrednie oddziaływanie na agendę publiczną w kwestii wykluczenia społecznego można oczywiście uzyskać także poprzez agendę kulturalną i agendę edukacyjną łącznie. Tutaj rola koordynacyjna, wytyczająca kierunki programów kulturalnych i szkoleniowych, spoczywa w rękach instytucji, począwszy od władz centralnych i samorządowych, a skończywszy na jednostkach pomocy społecznej, urzędach pracy, instytucjach i organizacjach pozarządowych wspierających mniejszości narodowe, grupy etniczne, imigrantów i inne grupy wymagające w zakresie wykluczenia społecznego szczególnego wsparcia. Odpowiednie programy, wsparte funduszami międzynarodowymi i unijnymi, zawierają najczęściej moduły szkolenia na odległość i tutaj rola spełniana przez ten tryb przekazu ważności kwestii wykluczenia społecznego jest nie do przecenienia. Nie jest to jednak najczęściej takie wsparcie, które osadza się na dłużej w agendzie publicznej i oddziałuje trwale na jej zmianę.

Wzmocnienie tego efektu następuje lokalnie w grupach najbardziej podatnych na pozytywne edukacyjne oddziaływanie, czyli w grupach osób lepiej wykształconych ogólnie. Czynniki wykształcenia w ogóle odgrywa wyjątkową rolę w przenoszeniu ważności kwestii na agendę publiczną. Już McCombs zwrócił uwagę, że spośród czynników demograficznych (wiek, płeć, wykształcenie, dochód, rasa) tylko wykształcenie wyraźnie różnicuje wierność, z jaką odbiorca odzwierciedla agendę medialną. Osoby wykształcone czynią to dokładniej od niewykształconych. Paul Converse, który badał różnice indywidualne w podatności na wpływ ustanawiania agendy, ustalił, że zmienna określająca wykształcenie koreluje z zaangażowaniem odbiorcy w sprawy publiczne poruszane w mediach, zarówno w zakresie samej wiedzy i zdolności jej interpretacji, jak i motywacji mierzonej czasem zaangażowania oraz związkiem emocjonalnym z daną kwestią, a wreszcie także własnego czynnego udziału w rozwiązywaniu kwestii²⁹.

Pośrednictwo agend osobistych nie jest tak masowe jak agend instytucjonalnych, jest jeszcze bardziej lokalne, ale za to bardziej skuteczne jako bliższe własnemu kształtowaniu obrazu świata i bardziej zapadające w trwałą pamięć. Potencjalna masowość tego kanału przekazu ważności kwestii wykluczenia społecznego obrazowanego w edukacji na odległość jest zawarta w samej istocie oddziaływania w sieci, w jej nieprzewidywalności, otwartości na przekaz wiralowy, nieograniczoności dostępu. Przypomnijmy, Manuel Castells od dawna twierdzi, że sieci stały się już podstawową formą organizacji społecznej, ponieważ pełne uczestnictwo w nich pozwala na wywieranie wpływu na kształt otaczającej nas rzeczywistości³⁰.

Niezmiernie trudno zresztą oddzielić wpływ całej sieci społecznościowej, jej zmiennej struktury, dynamicznej fluktuacji przepływów komunikacyjnych od wpływu pojedynczych użytkowników. Agenda sieci społecznościowych i agendy osobiste mieszają się w oddziaływaniu na agendę publiczną (*agenda melding*) i oddziałują na nią łącznie, na zasadzie synergii, wzajemnego wzmacniania.

²⁹ P. D. Converse, E. Steinhauser, J. Pathak, *Individual differences in reactions to goal-performance discrepancies over time*, „Personality and Individual Differences” vol. 48 (2010), s. 138–143.

³⁰ M. Castells, *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*, przeł. T. Hornowski, Poznań 2004.

Interferencja następuje też niejako poziomo, pomiędzy podmiotami pośredniczącymi w ustanawianiu agendy znajdującymi się na tym samym poziomie oddziaływania. Na przykład na osobiste agendy użytkowników mediów wpływają prywatne kontakty, rozmowy bezpośrednie i poprzez komunikatory i fora internetowe. Efekt jest taki, że oddziaływanie głównych czynników wpływających na ustalanie agendy publicznej opóźnia się w czasie i modyfikuje, a nawet następuje efekt odwrócenia ważności atrybutów kwestii i samych kwestii poprzez to, że kontakty interpersonalne stają się źródłem orientacji alternatywnym wobec oryginalnego przekazu³¹. Mieszanie się agendy sieci społecznościowych i agend osobistych aktywnych użytkowników mediów działa zatem obosiecznie, niekiedy wzmacniając przekaz przez agregację komunikatów, innym zaś razem osłabiając lub opóźniając oddziaływanie na agendę publiczną.

6. NAUCZANIE NA ODLEGŁOŚĆ JAKO CZYNNIK URAMOWIENIA KWESTII SPOŁECZNEGO WYKLUCZENIA

Distance learning jest przede wszystkim modyfikatorem atrybutów kwestii społecznych znajdujących się w agendzie publicznej, w tym także oczywiście kwestii wykluczenia społecznego. W tej roli bierze udział w uramowieniu owych kwestii i wprowadzeniu do obiegu bądź wzmocnieniu ich ważnych atrybutów, zarówno wobec agendy publicznej, jak i agendy medialnej.

Oddziaływanie jest pośrednie, poprzez składowe ram kształtujących obraz świata, w tym także w zakresie ważnych kwestii społecznych z wykluczeniem społecznym na czele. Co najmniej cztery ważne cechy współtworzące współczesny *e-learning* wskazać można właśnie jako modyfikatory atrybutów tych ważnych kwestii.

Pierwsza z cech to promocja i sukces innowacyjności (ang. *innovation success*). Powiązanie sukcesu z innowacyjnością to obecnie oczywistość, ale trzeba pamiętać, że nauczanie na odległość było w czołówce dziedzin rozwojowych, w których promocja innowacji odgrywała pierwszoplanową rolę³². Sukces innowacyjności jest wzorcem dla przedsięwzięć zmieniających także sytuację społeczną, a problemy wykluczenia społecznego, z wykluczeniem cyfrowym na czele, są poletkiem działania łączącego zaawansowaną myśl technologiczną, pomysłowość twórców i efekt nie tylko, a może nawet nie przede wszystkim, komercyjny. Uramowienie kwestii społecznych w duchu innowacji i kojarzonego z nią sukcesu jest dobrą formą połączenia i taki modyfikator najczęściej zwiększa wrażliwość odbiorców na problematykę wykluczenia społecznego. Wrażliwość czynną, pobudzającą do działania, a nie bierną, ograniczającą się do zaangażowania emocji.

Drugi modyfikator związany jest z koncepcją stałej zmiany, a nawet kulturą ciągłej zmiany lub sztuką ciągłej zmiany, jak chcą to nazywać niektórzy badacze³³. Najnowsze

³¹ T. Atwater, M. Salwen, R. Anderson, *Interpersonal discussion as a potential barrier to agenda setting*, „Newspaper Research Journal” vol. 6 (1985) nr 4, s. 452–465.

³² B. Robinson, *Innovation in open and distance learning: some lessons from experience and research*, „International Review of Research in Open and Distance Learning” vol. 1, 2001, s. 15–26.

³³ Por. *Handbook of distance education*, ed. M. G. Moore, Routledge, New York 2013. Zob. też: S. L. Brown, K. M. Eisenhardt, *The art of continuous change: linking complexity theory and time-paced evolution in relentlessly shifting organizations*, „Administrative Science Quarterly” vol. 42 (1997) nr 1, s. 1–34.

podejście do uczenia na odległość odchodzi od skupienia się na strukturze przekazu edukacyjnego i odpowiedniej, wypracowanej przez autorów konstrukcji obiektów nauczania, a zwraca się ku transakcyjnemu typowi uczenia, z uwzględnieniem większej interakcji, wzajemnych modyfikacji toku nauczania między uczniem a nauczycielem, elastycznych modułów kształcenia i właśnie ciągłej zmiany przystosowawczej³⁴. Związek nieustającej zmiany z uramowieniem przekazu o ważnych kwestiach społecznych jest w tym kontekście o tyle ważny, że jest to ten rodzaj zmienności, który nie wpisuje się w antynomię konserwatyizmu i progresizmu. Dotyczy bowiem zmiany w metodzie, a nie w istocie i treści przekazu. Ma charakter zmiany adaptacyjnej, przystosowania narzędzi edukacyjnych do każdorazowo zmiennych potrzeb, a takiej właśnie natury są konteksty społeczne wykluczenia i służące jego likwidacji narzędzia pomocy, w tym pomocy edukacyjnej.

Trzecim potencjalnym składnikiem modyfikującym uramowienie ważnych kwestii społecznych jest wymiar jakości treści, a właściwie cały kompleks wyznaczników jakości, składających się na trend dbałości o dobry produkt edukacyjny. Dobra jakość w wypadku nauczania na odległość to nie tylko najwyższej jakości treści nauczania (*learning content*), nie tylko dobra struktura przekazywanych treści (podział na *learning objects*, modułowość), nie tylko dobra organizacja i administracja procesem uczenia. To są oczywiście niezwykle ważne składowe wzmacniające dobrą jakość edukacji online. Ale oprócz nich muszą zostać współcześnie zapewnione jeszcze dwa ważne warunki, bez których produkty edukacyjne w tej kategorii nie mogą uzyskać wysokiej oceny. Pierwszym z tych elementów jest interaktywność, zapewnienie możliwości sprzężenia zwrotnego obejmującego nauczyciela (mentora) i ucznia w sposób taki, by proces edukacyjny przypominał relację partnerską, a więc był uczeniem się, a nie nauczaniem³⁵. Drugim elementem wymaganym do dopełnienia wysokiej jakości oferowanych kursów nauczania na odległość jest zapewnienie łatwej i najlepiej powszechnej i taniej dostępności tego typu oferty edukacyjnej. Można na ten element spojrzeć przez analogię do modelu dostępności do nowych mediów opracowanego przez van Dijka³⁶. W modelu tym wyróżnione są cztery poziomy dostępności: motywacyjny (*motivational access*), materialny (*material access*), kompetencyjny (*skills access*) i użytkowy (*usage access*). Na pewno przynajmniej w dwóch z wymienionych poziomów: motywacyjnym i użytkowym schemat działań w tym zakresie wzięty z zakresu edukacji na odległość może być dla kwestii społecznych dobrym wzorem.

Ostatnim istotnym modyfikatorem jest najmniej uchwytny czynnik rozwojowy społecznego e-learningu, jakim jest czynnik ludzki. Na ten element mają wpływ w dziedzinie nauczania na odległość drobne elementy, dawniej zwykle pomijane, a współcześnie współtworzące dobrej jakości ofertę edukacyjną wspartą przez tzw. *human factor*. Na taki wymiar człowieczeństwa nadawany produkowanym współcześnie kursom nauczania na odległość składa się wiele elementów. Do najważniejszych należą: utrzymanie komplementarności nowej formy nauczania i uczenia tradycyjnego, odzwierciedlanie wszelkich nieformalności naturalnego procesu uczenia się, wspieranie wszelkich form doskonalenia motywacji nie tylko osób uczących się, ale i nauczycieli i wykładowców, traktowanie

³⁴ Zob. np. R. Garrison, *Theoretical challenges for distance education in the 21st century: a shift from structural to transactional issues*, „Review of Research in Open and Distance Learning” vol. 1 (2000) nr 1, www.irrodl.org/index.php/%0Birrodl/article/viewArticle/2/333 (14.12.14).

³⁵ W dziedzinie e-learningu toczy się obecnie gorąca dyskusja o tym, jak zastępować *online teaching*, czyli nauczanie przez *online learning*, czyli uczenie się.

³⁶ Zob. J. A. G. M. van Dijk, *The network society*, London 2012.

w stopniu maksymalnie elastycznym materiału dydaktycznego po to, by uczenie się było spersonalizowane, zapewnianie obecności lub przynajmniej dostępności mentorów w procesie nauczania, stwarzanie i moderowanie sytuacji kontaktu osób uczących się między sobą, by mogły uczyć się nawzajem, uwzględnianie społecznego kontekstu uczenia się i wzmacnianie kontaktu z uczącymi się na odległość poprzez monitorowanie, ale i uzyskiwanie sprzężenia zwrotnego pozwalającego modyfikować proces nauczania na bieżąco³⁷.

Poprzez oparte na mocnych podstawach uramowanie w przekazie dydaktycznym i okołodydaktycznym związanym z nauczaniem na odległość uzyskujemy istotny wpływ na kształtowanie obecności ważnych kwestii społecznych w publicznej agendzie. Choć w większości wypadków uzyskujemy ten efekt przez oddziaływanie pośrednie, niemniej czynnik ten jest nie do pominięcia we współczesnym świecie mediów i nowoczesnej edukacji. Agenda nauczania przy pomocy internetowych środków przekazu ma wpływ na oblicze w kwestii wykluczenia społecznego, a w najwyższym stopniu, z racji używanych narzędzi i technik, w szczególności na jej ważny wymiar, jakim jest podział cyfrowy.

LITERATURA

- Atwater T., Salwen M., Anderson R., *Interpersonal discussion as a potential barrier to agenda setting*, „Newspaper Research Journal” 1985 vol. 6 nr 4, s. 452–465.
- Barzilai-Nahon K., *Toward a theory of network gatekeeping: A framework for exploring information control*, „Journal of the American Society for Information Science and Technology” vol. 59 (2008) nr 9, s. 1493–1512.
- Benkler Y., *The wealth of networks: how social production transforms markets and freedom*, New Haven, 2006.
- Brown S. L., Eisenhardt K. M., *The art of continuous change: linking complexity theory and time-paced evolution in relentlessly shifting organizations*, „Administrative Science Quarterly” 1997 vol. 42 nr 1, s. 1–34.
- Castells M., *Galaktyka Internetu. Refleksje nad Internetem, biznesem i społeczeństwem*, przeł. T. Hornowski, Poznań 2004.
- Chandraiah E., *Open and distance education to combat poverty through microfinance education: a certificate program*, „Formamente” 2010 nr 1–2, s. 255–264.
- Converse P. D., Steinhäuser E., Pathak J., *Individual differences in reactions to goal-performance discrepancies over time*, „Personality and Individual Differences” 2010 vol. 48, s. 138–143.
- Communication and democracy: exploring the intellectual frontiers in agenda setting theory*, ed. M. McCombs, D. L. Shaw, D. Weaver, New Jersey 1997.
- Communications technology and social policy*, ed. G. Gerbner, L. Gross, W. Melody, New York 1973.
- Croteau D., Hoynes W., *Media society: industries, images and audiences*, Thousand Oaks 2003.
- Dearing J. W., Rogers E. M., *Agenda-setting*, Thousand Oaks 1996.
- DeFleur M. L., *Theories of mass communication*, New York, 1970.
- Drabowicz T., *Nierówności cyfrowe – nowy wymiar zróżnicowania społecznego*, [w:] *Fenomen nierówności społecznych*, red. J. Klebaniuk, Warszawa 2007, s. 237–258.

³⁷ Zob. K. Gurba, *Quality standards and human factor*, Proceedings of GUIDE Thematic Workshop – European Area, Kraków 2007.

- Finn S., Korukonda A. R., *Avoiding computers: does personality play a role?*, [w:] *Media access: social and psychological dimensions of new technology use*, ed. E. Bucy, J. Newhagen, London 2004, s. 73–90.
- Firdaus A., *Refining agenda setting theory for 21st century media and communication research: setting the new media research agenda*, [w:] *Agenda setting: old and new problems in the old and new media*, ed. B. Dobek-Ostrowska, B. Łódzki, W. Wanta, Wrocław 2012, s. 21–38.
- Galtung J., Ruge M. H., *The structure of foreign news*, „Journal of Peace Research” 1965 vol. 1, s. 64–90.
- Gandy O. H. and others, *Beyond agenda setting: information subsidies and public policy*, Norwood 1975.
- Garrison R., *Theoretical challenges for distance education in the 21st century: a shift from structural to transactional issues*, „Review of Research in Open and Distance Learning” 2000 vol. 1 nr 1, www.irrodl.org/index.php/%0Birrodl/article/viewArticle/2/333 (14.12.14).
- Gurba K., *Quality standards and human factor*, Proceedings of GUIDE Thematic Workshop – European Area, Kraków 2007.
- Gurba K., *Udział mediów społecznościowych w ustanawianiu agendy medialnej*, [w:] *Oblicza Internetu – Internet jako przestrzeń komunikacji i dialogu*, red. M. Sokołowski, Elbląg 2012, s. 135–145.
- Hampton K. and others, *Social media and the „Spiral of silence”, report of pew research internet project*, raport opublikowany w internecie 26 sierpnia 2014: www.pewinternet.org/2014/08/26/social-media-and-the-spiral-of-silence (14.12.14).
- Handbook of distance education*, ed. M. G. Moore, Routledge–New York 2013.
- Hindman M., *The myth of digital democracy*, Princeton 2009.
- Kurtoğlu S., *The individual as an active subject related to agenda setting*, [w:] *Agenda setting: old and new problems in the old and new media*, ed. B. Dobek-Ostrowska, B. Łódzki, W. Wanta, Wrocław 2012, s. 53–86.
- Lowery S. A., DeFleur M. L., *Milestones in mass communication research: Media effects*, New York 1995.
- Mason S., Hacker K., *Applying communication theory to digital divide research*, „IT & Society” 2003 vol. 1 nr 5, s. 40–55. *Communication and democracy: exploring the intellectual frontiers in agenda setting theory*, ed. M. McCombs, D. L. Shaw, D. Weaver, New Jersey 1997.
- McCombs M., *Ustanawianie agendy. Media masowe i opinia publiczna*, przekł. B. Radwan, Kraków 2008.
- McQuail D., *Teoria komunikowania masowego*, przekł. M. Bucholc, A. Szulżycka, Warszawa 2008.
- Organizacja Narodów Zjednoczonych, *The Millenium Development Goals Report 2014*, http://mdgs.un.org/unsd/mdg/Resources/Static/Products/Progress2014/Progress_E.pdf (14.12.2014).
- Noelle-Neumann E., *The spiral of silence: a theory of public opinion*, „Journal of Communication” 1974 vol. 24, s. 43–51.
- Robinson B., *Innovation in open and distance learning: some lessons from experience and research*, „International Review of Research in Open and Distance Learning” 2001 vol. 1, s. 15–26.
- Rogers E. M., *Diffusion of innovations*, New York 1962.
- Rojas D. V. and others, *Communities, cultural capital and the digital divide*, [w:] *Media access: social and psychological dimensions of new technology use*, ed. E. Bucy, J. Newhagen, London 2004, s. 107–130.
- Shaw D. L. and others, *Individuals, groups, and agenda melding*, „International Journal of Public Opinion Research” vol. 11 (1999) nr 1, s. 2–24.
- Scheufele D. A., *Agenda-setting, priming, and framing revisited: Another look at cognitive effects of political communication*, „Mass Communication & Society” vol. 3 (2000) nr 2–3, s. 297–316.
- P. Sztompka, *Zaufanie. Fundament społeczeństwa*, Kraków 2007.
- Tankard J. and others, *Media frames: Approaches to conceptualization and measurement*, Paper presented at the annual convention of the Association for Education in Journalism and Mass Communication, Boston, MA 1991.

- Uscinski J. E., *When does the public's issue agenda affect the media's issue agenda (and vice-versa)? developing a framework for media-public influence*, „Social Science Quarterly” vol. 90 (2009) nr 4, s. 796–815.
- Van Deursen A. J. A. M., Van Dijk J. A. G. M., *The digital divide shifts to differences in usage*, „New Media and Society” vol. 16 (2014) nr 3, s. 507–526.
- Van Dijk J. A. G. M., Hacker K., *The digital divide as complex and dynamic phenomenon*, „The Information Society” vol. 19 (2003) nr 4, s. 315–326.
- Van Dijk J. A. G. M., *Digital divide research, achievements and shortcomings*, „Poetics” vol. 34 (2006), nr 4–5, s. 221–235.
- Van Dijk J. A. G. M., *The network society*, London 2012.
- Winter J., Eyal C., *Agenda Setting for the Civil Rights Issue*, „Public Opinion Quarterly” 1981 nr 45, s. 376–383.